

УДК 340.12

Налуцйшин Віктор Володимирович

*Професор кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права,
кандидат юридичних наук, доцент*

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ
ЯК РЕЗУЛЬТАТУ ОРГАНІЗАЦІЇ
І САМООРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Nalutsyshyn V. V. Philosophical and Legal Features of Legal Order as a Result of Organization and Self-Organization of Society

Abstract. The article explores the problem of the legal order through understanding the processes of organization and self-organization of society. Different views of scientists on the content and concept of public order are considered. It is established that the organization of order inherent in the following features: it is an artificially created by a person a social system; the functioning of the system is ensured by the person, namely, the relevant bodies and officials who are vested with power; the duty of the organization of order is vested in the state; organizational and legal means of ensuring the right order are the appropriate means, forms, mechanisms that are fixed by the state to protect the interests of the whole society; The main instrument in achieving the right order through organizational aspects is state control.

It is revealed that the self-organization of the legal order is characterized by the following features: it is the basic element of the organization of the legal order on the basis of which the state organization of the legal order is carried out, a clear comprehension by the subject of its social interests, implemented voluntarily and naturally, the quality of self-organization of the legal order and its form depend on the quality of the legal regulation of public relations; depends on the level of public culture and sense of justice in society.

Key words: *order, social order, social control, legal order, socialization, self-organization, organization.*

Досягнення громадського порядку можливо за допомогою громадського контролю за умови, що він має двосторонній характер. Соціальний контроль як складноорганізована система, яка виникає в суспільних відносинах, діє двосторонньо: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), в тому числі у формі самоконтролю кожної людини над самим собою.

Феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою встанов-

лення соціального порядку, вирішальну роль в підтримці якого грає розуміння соціального контролю не тільки як соціальної організації, але і як механізму, що визначає здатність суспільства до саморегуляції [1, с. 106]. Соціальний порядок є обов'язковою умовою існування суспільства, адже поки існує порядок — існує і суспільство. В той же час, як суспільство залежить від порядку, так і порядок залежить від суспільства. Якщо суспільство готове до змін, є взаємоузгодженим єдиним цілим, то і порядок стає більш гнучким до внутрішніх змін в суспільстві.

Актуальність теми дослідження підтверджується ступенем нерозкритості

питання розгляду організаційних і самоорганізаційних аспектів в суспільстві та їх впливу на формування правового порядку.

Спроби розгляду формування правового порядку по організаційних і самоорганізаційних аспектах суспільства здійснювали вчені: Т. Андрусак, А. Монастирський, Н. В. Панаріна, С. С. Сенчук, А. Н. Сисоєва, А. Л. Ступак, В. М. Казаков, А. Ф. Крижанівський, Ю. П. Крисюк, К. В. Кондов та ін.

Метою і завданням статті є розкриття сутності правового порядку через вплив на нього організаційних і самоорганізаційних процесів суспільства (двосторонній соціальний контроль).

Проблема правового порядку має надзвичайно важливе значення для розуміння процесів організації та самоорганізації суспільства. Крім того, сучасне суспільство все більше потребує переосмислення значення застарілих засобів соціального контролю і розгляд нових способів осмислення та роз'яснення принципів не організації та організації. Тому, слід розглянути організаційні та самоорганізаційні аспекти соціального контролю з філософсько-правової точки зору.

Організація громадського контролю означає контроль з боку держави. В академічному тлумачному словнику української мови під організацією розуміють об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. д. [2, с. 739].

Виділяють соціальні, біологічні, фізичні та технічні організації. Соціальні організації — це складні динамічні відкриті цілеспрямовані керовані системи, створені людиною, у функціонуванні яких вона відіграє активну роль. Також під поняттям «соціальна організація» можна розуміти штучне об'єднання інституціонального характеру, призначене для виконання певної функції. Соціальна організація має свій соціальний статус і це проявляється в наступному: організація виступає як цільовий об'єкт,

цільова спільність, в якій досягнення спільної мети визнається можливим тільки через досягнення індивідуальної мети, і навпаки, досягнення індивідуальної мети стає можливим тільки через висування і досягнення спільної мети [3, с. 87, 89].

Зрозуміло, що люди в суспільстві взаємодіють, а тому суспільство можливе лише на підставі організації і порядку. Таку організацію і порядок забезпечує соціальна система, яка отримала назву «держава». Саме на державу покладено обов'язок реалізувати потребу людей в тій чи іншій системі цінностей, потреба в універсальних, в рамках суспільства ідеалах, в деякому каркасі, який здатний тримати спільне соціальне життя, інакше розпадеться [4, с. 116–117]. Отже, держава займає визначальне місце в організації суспільства як форма організації суспільного життя. Без держави немає організації і суспільства в цілому, а тому держава є фундаментальною, базовою організаційною структурою в організації суспільства і у всій соціальній системі. Навколо держави формуються інші організаційні структури. Місце держави як визначального елемента організації суспільства визначається призначенням в суспільстві, оскільки вона виступає як: організація громадянського суспільства; носій влади в суспільстві; форма політичного панування, виражається в прийнятті владних рішень, що стосуються всього суспільства і обов'язкових для виконання всім населенням; представник всього населення на даній географічній території; виразник загального інтересу; інструмент реалізації загальної волі в суспільстві; творець загальних цілей в суспільстві; основний стабілізатор суспільного життя; головний суб'єкт суверенітету [5].

Не дарма Г. Кельзен уособлював державу і порядок. Так, він стверджував, що держава як організація — це правовий порядок, який повинен бути централізованим. Для того щоб бути держа-

вою, правовий порядок повинен ввести органи, що, функціуючи відповідно до ідеї поділу праці, виробляли б і застосовували норми [6, с. 310–311]. Як вважає Н. Панаріна, прирівнюючи правовий порядок до держави, автор додає правопорядку рис інституційності. Тому, в рамках філософії позитивізму правовий порядок не є «реалізованим правом», характеристикою правового буття, а виступає нормативною, державно-владною, інституційною моделлю суспільних відносин [7, с. 23–24].

Державно правова форма належить до формального типу організації взаємодії елементів соціальних систем і може забезпечити ефективність соціальних процесів тільки за умови, що він: є об'єктивним відображенням осмислених суспільством соціальних потреб; формує адекватні форми і способи, засоби, механізми їх задоволення, в тому числі і організаційно-правові; враховує властиві даному типу суспільства закономірності і тенденції розвитку і спирається на них [8, с. 47–48].

Отже, організації правопорядку притаманні такі риси:

- 1) це штучно створена людиною соціальна система;
- 2) функціонування системи забезпечується людиною, а саме відповідними на це органами і посадовими особами, які наділені владними повноваженнями;
- 3) обов'язок організації порядку покладено на державу;
- 4) організаційно-правові способи забезпечення правового порядку — це відповідні кошти, форми, механізми, які закріплені державою для охорони інтересів всього суспільства;
- 5) головним інструментом в досягненні правового порядку через організаційні аспекти є державний контроль, який здійснює держава.

Хоча державні функції організації суспільства важливі, основою соціального і правового порядку є процеси самоорганізації. Так, для затвердження

соціального порядку як нормативного, повинні бути забезпечені засоби самоорганізації шляхом раціоналізації дії на суб'єктному рівні — фізичних та юридичних осіб — по можливості легітимно вести свою справу, сприяти або хоча б не заважати кожному суб'єкту соціальної дії, що дозволяє нормувати соціальні процеси, надати їм цілеспрямований характер [9, с. 186–187].

Механізм самоорганізації соціального і правового порядку поєднує традиції його духовно-культурної основи, потенційність, системоутворюючі зв'язки (насамперед ідеал справедливості, пріоритет загальнонаціональних інтересів, колективізм, тісний зв'язок права з релігією, взаємодопомога, повага до держави). Характер правового порядку в перехідний період як самоорганізуючої системи проявляється як сукупне ціле, він підпорядковує необхідні явища і процеси правової дійсності і створює з них ті елементи, яких йому не вистачає [10, с. 12]. При цьому, ефективність правового порядку як раз найбільше і проявляється в перехідний період. Правовий порядок в період змін, зокрема, влада або напрямки розвитку суспільства забезпечують дотримання напрацьованих роками стандартів співіснування суспільства.

Особливе значення для самоорганізації правопорядку має його структура. Структура правопорядку — це єдність і одночасно поділ системи громадських відносин, врегульованих правом відповідно до їх галузевого змісту. Будучи реалізованою системою права, правопорядок включає конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та інші види суспільних відносин, врегульованих нормами відповідних галузей права. У структурному відношенні правопорядок відображає реалізовані елементи системи права, саме тому вони такі: суб'єкти права, правові відносини, норми права, правова свідомість і правова культура.

1. Суб'єкти права — держава, її органи, державні, громадські та комерційні організації, що мають права, обов'язки, повноваження, відповідальність, суворо визначені конституцією, законами, іншими правовими актами — статична частина (організаційна частина правового порядку). Суб'єктами соціальної самоорганізації можуть виступати індивіди і групи, які мають специфічні соціальні якості, серед яких виділяють, перш за все, чітке усвідомлення своїх соціальних інтересів і готовність до активних дій по їх забезпеченню, в тому числі в складі громадських організацій. Однак, ефективність і результативність такої діяльності залежить не тільки від наявності зазначених факторів, а й від підтримки зовнішніми факторами (правова база, адекватна для цього соціальна інфраструктура, розвиток комунікації між владою і населенням, готовність самої влади до соціального діалогу і т. ін.) [11, с. 2226].

2. Правові відносини і зв'язки між реалізованими елементами системи права (конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та ін.) — динамічний зв'язок [12, с. 454]. На думку В. Гойман, правовий порядок — це засноване на праві реальний стан суспільних відносин, що характеризує ступінь задоволення учасниками цих відносин різних інтересів і потреб за допомогою засобів права, а також характер виконання ними правових зобов'язань, заснованих на законі або укладених угодах [13, с. 48].

3. Норми права. Нормативно-правове регулювання, за допомогою якого досягається правовий порядок передбачає контроль за поведінкою соціальних спільнот і окремих осіб з метою забезпечення їх оптимального функціонування і соціального розвитку та становить систему санкціонованого державою впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування та реалізації правового порядку. Метою норматив-

но-правового регулювання є досягнення того рівня суспільних відносин, що відповідають тим принципам співжиття, визнаних в цьому культурно-історичному середовищі. Людина в системі нормативно-правового регулювання повинна входити як активний суб'єкт, який реалізує власні потреби і інтереси, використовуючи для цього правові можливості. Разом з тим, людина є об'єктом нормативно-правового регулювання, оскільки відчуває детермінуючий вплив, системи правових норм, однак вона не є пасивною ланкою в процесі нормативно-правового регулювання, а виконує в ньому активну роль, є суб'єктом взаємодії з правовою системою, реалізуючи власні потреби та інтереси [14, с. 175].

Правовий порядок стає ефективним, зміцнюється тільки за умови, якщо закони і підзаконні акти створюються і реалізуються на основі принципів права, з урахуванням органічного внутрішнього зв'язку з регульованими суспільними відносинами, що історично склалися правосвідомістю народу. Адже виступаючи в якості правової реальності режим правопорядку, являє собою єдину динамічну систему створення, освоєння і використання правових цінностей, що впливають на психіку, свідомість і волю людей, на характер їхньої поведінки. Правовий порядок не тільки контролює відповідність людської поведінки і дій нормативним зразкам, а й безпосередньо бере участь в регулюванні міжособистісних відносин і суспільних відносин взагалі, в підвищенні правової культури суспільства [15, с. 351].

На перший погляд, норми права є найменш «сприятливим» середовищем для використання положень синергетики, оскільки є відносно стабільним цілим і виникають в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів, тобто виразом чисто організаційної складової правового порядку, але все ж вони «пронизані» самооргані-

заційними процесами. Це проявляється в тому, що законодавство не є простою сукупністю нормативно-правових актів, прийнятих по суб'єктивному розсуду законодавця і не перебуває тільки для впорядкованості, стабільності самого законодавства, а є формою практичної реалізації системи права, формується для потреб соціального управління. Це означає, що законодавство має відповідати не просто структурі системи права, а й системі суспільних відносин, тобто спостерігається взаємопроникнення системи законодавства і системи соціальної самоорганізації. Соціальна самоорганізація виражається у «відображенні» її динаміки в розвитку системи законодавства, тобто в підпорядкуванні процесу становлення системи законодавства її критеріям, в результаті і визначає ступінь «ефективності» правового регулювання. Що стосується норм природного права, то тут, безсумнівно присутній самоорганізація. Так, правовий звичай є найбільш яскравим прикладом прояву самоорганізації. Самоорганізація тут спостерігається в найбільшій концентрації, оскільки правило поведінки виникає не в результаті діяльності владно-розпорядчих органів, а складається природньо в процесі нормального перебігу суспільних відносин [16, с. 89–91, 93].

4. Правова свідомість і правова культура. Сьогодні не викликає заперечень, що соціальною необхідністю правового порядку є високий рівень загальної правової культури громадян і їх правосвідомості.

Як стверджує І. С. Кривцова, самоорганізуючий порядок знаходиться під впливом внутрішньосистемного детермінанта — правосвідомості, який визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правового порядку, в можливостях якої забезпечити узгодженість самоорганізаційних процесів і «алгоритм» саморуху правового порядку в цілому [16, с. 8]. Правопорядок полягає якраз в тому, що «правосвідомість, добровільно наповнюючись

змістом закону, втілює закон в життя, або, що те ж саме, наповнює вимоги закону внутрішнім і зовнішнім життям — волею і справами. В основі будь-якого правопорядку і держави лежить духовне визнання людей — повага і довіра їх один до одного» [18, с. 202].

Правосвідомість реалізується як власне в праві, так і в особливому феномені правової дійсності — в правовій культурі особистості і суспільства. Правова культура проявляється в досягнутому рівню розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, а також тих особливостей права і юридичної техніки, що належать духовній культурі і характеризує правовий прогрес. Культура була і завжди буде важливою умовою нормального людського існування і співіснування, відродження громадянського суспільства, а, отже, і встановлення ефективного громадського порядку і правового порядку. Динаміка культури і її процесів є одним з основних чинників, що визначають рівень і характер соціального порядку і правового порядку, оскільки культура проявляє себе як особливий спосіб і специфічний механізм соціального регулювання [8, с. 119, 69, 71].

Правова культура, під якою розуміють досягнутий рівень розвитку правового життя, також характеризує якісний стан правових явищ, в тому числі і правового порядку, який, в свою чергу, визначає рівень правової культури конкретного суспільства. Перебуваючи у взаємозв'язку з правовою культурою правовий порядок набуває змістовного поєднання з правосвідомістю різних верств населення, знаходить своє вираження в правовідносинах і правомірній поведінці суб'єктів [7, с. 52–53].

Отже, значення правової культури для формування і підтримки правового порядку визначається тим, що ідейно-правові компоненти правового буття, як складові правової культури, відрізняються своїми особливостями впливу на

суспільні процеси і стани. Також значення правової культури для всіх сторін правового життя, а особливо, для правового порядку, пов'язане з тим, що в соціологічному плані правовий порядок в своїй основі має правову, економічну, політичну та іншу базу, яка знаходить своє втілення в системі суспільних відносин і сукупної суспільної діяльності, а в культурологічному плані правовий порядок в своїй основі має культуру даного народу. Звідси випливає, що культура, що склалася в суспільстві, є істотним чинником у становленні всіх форм правового порядку. Однак, як вважає А. Ф. Крижанівський, якщо в становленні офіційного, узаконеного і закріпленого в юридичній формі правового порядку культурний фактор є фоновим, другорядним, а на перший план висуваються чинники соціального порядку, то в становленні громадянського правового порядку саме культурний фактор є першорядним, а фактори соціального порядку є фоновими. Так, на становлення офіційного правового порядку вирішальним чином впливає громадська культура в її економічній і політичній формі [18, с. 343–344].

Таким чином, самоорганізація правового порядку характеризується наступними ознаками:

1) є базовим елементом організації правопорядку, на основі якого здійснюється державна організація правового порядку;

2) чітке усвідомлення суб'єктом своїх соціальних інтересів, що реалізуються добровільно і природно;

3) якість самоорганізації правового порядку і її форми залежать від якості правового регулювання суспільних відносин;

4) залежить від рівня суспільної культури і правосвідомості в суспільстві.

Разом з тим, соціальна самоорганізація вимагає постійного державної уваги і корекції (організаційної складової): необхідні стимулювання і підтримка (в тому числі ресурсна) одних спонтанних процесів і стримування, і попередження інших. Якщо ж зовнішній вплив, не відповідає внутрішній природі саморозвитку суспільства, то самоорганізація може виступати як бездіяльність або активне опозиційний діяння, спрямоване на перешкоджання непередумані і несвоєчасні рішення та іншим соціальним впливам, або на висунення альтернативних форм і способів вирішення проблем [11, с. 2228].

Висновки. Сфера правового порядку є специфічною, оскільки неможливо говорити виключно або про організаційний компонент, або про самоорганізаційний компонент правового порядку. Для ефективного досягнення мети правового порядку повинен застосовуватися двосторонній контроль. Так, з одного боку суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), в тому числі у формі самоконтролю кожної людини над самим собою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кондов К. В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К. В. Кондов // Грани : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — 2011. — № 1. — С. 104–109.
2. Словник української мови: в 11 томах / Білодід І. К., Бурячок А. А. та ін. — Том 5. — К. : Наукова думка, 1974. — 840 с.
3. Монастирський Г. А. Теорія організації : підруч. / Г. А. Монастирський. — Тернопіль : ТНЕУ, 2014. — 288 с.
4. Ступак А. Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин / А. Л. Ступак // Держава і право. — 2011. — Вип. 51. — С. 115–120.
5. Політологія: Підручник [Електронний ресурс] / І. С. Дзюбко, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін. — К.: Вища школа, 1998. — 304 с. — Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-13.html>
6. Кельзен Г. Чисте Правознавство: З додатком: Проблеми справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. — К.: Юніверс, 2004. — 496 с.

7. Панаріна Н. В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Панаріна ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2008. — 202 с.
8. Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства : дис... канд. юрид. наук / Ю. П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2008. — 216 с.
9. Недюха М. Соціальний порядок як атрибут політичної системи українського суспільства / М. Недюха // Українознавство. — 2006. — № 2. — С. 186–188.
10. Казаков В. Н. Правовой порядок в юридической теории и практике : автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В. Н. Казаков. — М., 2003. — 55 с.
11. Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О. Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». — 2014. — Т. 20. — С. 2226–2230.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О. Ф. Скакун. — Х.: Консум, 2001. — 656 с.
13. Гойман В. И. Действие права (Методологический анализ) / В. И. Гойман. — М.: Академия МВД РФ, 1992. — 180 с.
14. Гавриловська К. П. Суб'єктивна легітимація правових норм як психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості / К. П. Гавриловська // Проблеми сучасної психології. — 2010. — Вип. 8. — С. 173–183.
15. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимова. — 2-е изд. — М.: Аванта+, 2001. — 560 с.
16. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кривцова Ірина Сергіївна ; Одеська національна юридична академія. — О., 2008. — 233 с.
17. Сенчук С. С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір. Дисертація... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. С. Сенчук. — 2015. — 211 с.
18. Крижановський А. Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження) : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А. Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2009. — 469 с.

REFERENCES:

1. Kondov K. V. (2011). *Sotsialnyi kontrol, yak sotsialnyi fenomen: porivnialna kharakterystyka sotsiologichnykh pidkbidiv* [Social control as a social phenomenon: a comparative characteristic of sociological approaches]. Hrani : Naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh. [Grani: Theoretical, theoretical and political almanac]. 1. P. 104–109. [in Ukrainian].
2. *Sloynyk ukrainskoi mowy: v 11 tomakh* (1974). [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Bilodid I. K., Buriachok A. A. ta in. K. Naukova dumka. Tom 5. 840 p. [in Ukrainian].
3. Monastyrskyi H. L. (2014). *Teoriia orhanizatsii* [The theory of organization], pidruch. Ternopil. TNEU. 288 p. [in Ukrainian].
4. Stupak A. L. (2011). *Sotsialnyi poriadok yak neobkbidna umova stabilnosti suspilnykh vidnosyn* [Social order as a necessary condition for the stability of social relations]. Derzhava i pravo [State and Law]. 51. p. 115–120. [in Ukrainian].
5. Dziubko I. S., Levkivskyi K. M., Andrushchenko V. P. ta in. (1998). *Politolohiia* [Political science]: Pidruchnyk [Elektronnyi resurs]. K. Vyscha shkola. P. 304. Rezhym dostupu: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-13.html>. [in Ukrainian].
6. Kelzen H. (2004). *Chyste Pravoznnavstvo: Z do-*
datkom: Problemy spravedyvosti [Pure Jurisprudence: With the Appendix: The Problems of Justice]. K. Yunivers. P. 496. [in Ukrainian].
7. Panarina N. V. (2008). *Pravo yak normatyvna osnova formuvannia pravoporiadku* [Law as a normative basis for the formation of law and order]: dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Ya. Mudroho. Kh. P. 202. [in Ukrainian].
8. Krysiuk Yu. P. (2008). *Sotsialnyi ta pravovyi poriadok yak neobkbidna umova stabilnosti suspilstva* [Social and legal order as a necessary condition for the stability of society]: dys... kand. yuryd. nauk. Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav. K. P. 216. [in Ukrainian].
9. Nediukha M. (2006). *Sotsialnyi poriadok yak atrybut politychnoi systemy ukrainskoho suspilstva* [Social order as an attribute of the political system of Ukrainian society]. Ukrainoznavstvo [Ukrainian Studies]. 2. p. 186–188. [in Ukrainian].
10. Kazakov V. N. (2003). *Pravovoj poriadok v yuridicheskoy teorii i praktike* [The legal order in the legal theory and practice]: avtoref. dis. na soiskanie uchen. step. d-ra yurid. nauk : spec. 12.00.01 «Teoriya i istoriya prava i gosudarstva; istoriya pravovyh uchenij». M. P. 55. [in Russian].

11. Sysoeva O. N. (2014). *Sotsialnaya samoorganizatsiya kak mnogourovnevnoe i mnogoaspektnoe yavleniye obshchestvennoy zhizni* [Social self-organization as a multilevel and multifaceted phenomenon of social life]. Nauchno-metodicheskiy ehlektronnyy zhurnal «Koncept» [Scientific and methodical electronic magazine «Concept»]. T. 20. P. 2226–2230. [in Russian].
12. Skakun O. F. (2001). *Teoriya derzhavy i prava* [Theory of state and law]; pidruch. Kh. Konsum. p. 656. [in Ukrainian].
13. Gojman V. I. (1992). *Deystvie prava* [Effect of law] (Metodologicheskij analiz). M. Akademiya MVD RF. P. 180. [in Russian].
14. Havrylovska K. P. (2010). *Subiektivna leghitymatsiia pravovykh norm yak psykholohichniy mekhanizm normatyvno-pravovoi rehulatsii povedinky osobystosti* [Subjective legitimation of legal norms as a psychological mechanism of normative-legal regulation of the behavior of the individual]. Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of modern psychology]. 8. P. 173–183. [in Ukrainian].
15. Kerimov D. A. (2001). *Metodologiya prava (predmet, funktsii, problemy filosofii prava)* [Methodology of law (subject, functions, problems of the philosophy of law)]. 2-e izd. M. Avanta+. P. 560. [in Russian].
16. Kryvtsova I. S. (2008). *Metodolobichna rol synerhetyky u porivnialno-pravovomu piznanni* [Methodological role of synergetics in comparative legal knowledge]: dys... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Odeska natsionalna yurydychna akademiia. O. P. 233. [in Ukrainian].
17. Senchuk S. S. (2015). *Sotsialno-pravovi zasoby zabezpechennia pravovoho poriadku: teoretyko-pravovyi vymir* [Socio-legal means of ensuring legal order: theoretical and legal dimension]. Dysertatsiia... kand. yuryd. nauk. Kh. P. 211. [in Ukrainian].
18. Kryzhanovskiy A. F. (2009). *Pravoporiadok suverennoi Ukrainy: stanovlennia ta tendentsii rozvytku (zahalnoteoretychne doslidzhennia)* [The rule of sovereign Ukraine: formation and trends of development (general theoretical research)]: dys... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Odes. nats. yuryd. akad. O. P. 469. [in Ukrainian].